

Osmanlı Devleti'nde Sanayileşme Sonrası Çevre Anlayışı: Sosyo-Ekonomik Bir İnceleme

Sümeyra Çay Çakır¹, Mehmet Ali Çakır²

Özet

İnsan, çevre ve toplum arasında sürekli ve karşılıklı etkileşimde bulunan unsurlardır. Bu etkileşim hem insanın çevreyi şekillendirmesini hem de çevrenin insanı etkilemesini içerir. Kuşkusuz, insanların tarih boyunca çevre ile kurduğu ilişki, dönensel olarak değişerek kendine özgü nitelikler kazanmıştır. Bu dinamik, toplumların çevreye yönelik algılarını da derinlemesine etkilemiştir. Osmanlı toplumunun çevre anlayışı, dini ve geleneksel unsurların etkisiyle doğal kaynakların sürdürülebilir bir şekilde kullanımı ve korunması üzerine kurulmuştur. Özellikle vakıf kurumları, bu düşünce yapısının somut bir yansımasıdır. Ayrıca, şehir planlaması, imar ve bayındırlık gibi yatırım ve yapılaşma faaliyetleri çevre ile uyum içinde gerçekleştirilmiştir. Sanayileşme sonrasında çevre algısı, sınırsızca kullanılabilir bir ekonomik kaynağa dönüşerek değişmiştir. Bu süreç, Osmanlı Devleti'nde de çevre algısının evrimleşmesine neden olmuştur. Bu çalışma, dünya ekonomisindeki değişime uyum sağlamaya çalışan, ekonomik büyümeyi ve sanayileşmeyi teşvik eden bir devletin aynı zamanda çevre ve insan sağlığı üzerindeki olumsuz etkileri göz önünde bulundurarak muhtemel olumsuzlukları azaltma çabasını vurgulamayı ve bu doğrultuda yapılan çalışmalarını incelemeyi hedeflemektedir.

Arahtar Kelimeler: Osmanlı ekonomisi, çevre, sanayi kirliliği

Jel Kodları: B10, N10, Q50

Understanding of the Environment after Industrialization in the Ottoman Empire: A Socio-Economic Analysis

Abstract

Human beings, the environment and society are elements in a continuous and mutual interaction. This interaction involves both human shaping the environment and the environment affecting humans. Undoubtedly, the relationship that humans have established with the environment throughout history has changed periodically and gained unique qualities. This dynamic has also profoundly affected societies' perceptions of the environment. The environmental understanding of Ottoman society was based on the sustainable use and protection of natural resources under the influence of religious and traditional elements. Especially foundation institutions are a concrete reflection of this mindset. In addition, investment and construction activities such as urban planning, zoning and public works were carried out in harmony with the environment. After industrialization, the perception of the environment has changed by turning into an economic resource that can be used unlimitedly. This process caused the perception of the environment to evolve in the Ottoman Empire as well. This study aims to emphasize the efforts of a state that tried to adapt to the changes in the world economy, promoting economic growth and industrialization, to mitigate the possible negativities by considering the negative effects on the environment and human health.

Keywords: Ottoman economy, environment, industrial pollution

Jel Codes: B10, N10, Q50

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Etik kurul kararı gerektirmemektedir.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

S.Ç.Ç. ve M.A.Ç. araştırmanın tasarımına ve uygulanmasına, sonuçların analizine ve metnin yazılmasına katkıda bulunmuştur. S.A.Ç.'nin makaleye katkısı %50 ve M.A.Ç.'nin %50'dir.

Çıkar Beyanı

Yazarlar ya da üçüncü taraflar açısından çalışmada çıkar ilişkisi/çatışması yoktur.

¹ Marmara Üniversitesi, İktisat Tarihi Doktora Programı, İstanbul /Türkiye, caysumeyra@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3901-0444

² Araştırma Görevlisi, Gümüşhane Üniversitesi, İktisat, Gümüşhane /Türkiye, mehmetali.cakir@gumushane.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-7878-5192

1. Osmanlı Devleti'nde Çevre Algısı ve Yaklaşımı

Çevre terimi, çeşitli tanımlamalara sahip olsa da bu çalışmada, toplumları ya da sistemleri çevreleyen ve etkileşim halinde olduğu oluşumun işleyişi için gerekli olan enerjiyi sağlayan unsurların tamamı şeklinde ele alınacaktır. Tarih boyunca insanın çevre ile olan etkileşimi değişiklik göstermiş ve farklı sonuçlara yol açmıştır. İnsanlığın ilk zamanlarında uyumlu ve mikro düzeyde zararlı olan insan ve çevre ilişkisi, daha sonraki zamanlarda daha yıkıcı ve sömürücü hal almıştır. Nitekim insanlık tarihi kadar eski olan insan ile çevre ilişkisi, toplumların yaşam ve zihniyet yapısına göre değişirken bu değişimin neticeleri de farklı sorunlara neden olmuştur (Yazgan, 2010, s. 229-230).

Her toplumun çevre ile olan ilişkisi kendine özgüdür ve her dönemde farklılık göstermiştir. Çünkü toplumlar kendi aralarında farklılık gösterdikleri gibi zaman içinde toplumsal ve yapısal reformlar geçirmiştir. Bu nedenle her toplumu kendi dönemi içinde ve kendi kültür ve değerlerine göre değerlendirmek daha sağlıklı olacaktır.

Bu bağlamda Osmanlı toplumunun çevre anlayışını anlayabilmek için, devlet geleneğinin temelini oluşturan dini ve geleneksel gibi kültürel faktörler göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Bu kültürel faktörler ışığında, insanın çevre ile olan ilişkisi yaradılışından itibaren üstlendiği sorumluluklar çerçevesinde ahlaki kurallar ile düzenlenmiştir. Çünkü insan yaratılırken öncelikle en yakın çevresi olan aile başta olmak üzere, fiziksel ve manevi tüm çevresine karşı sorumluluk yüklenmiştir (Gök, 2009, s.7).

Bu kültüre göre, yaratılan nimetler emanetler bütünüdür ve insanın görevi dünya düzenini bozacak her türlü davranış ve düşünceden kaçınmaktır. Bu prensipler, insanın doğru bir çevre bilincine sahip olduğu topluma işaret etmektedir.

Nitekim Osmanlı toplumu bu zihniyet üzerine insan ile çevre ilişkilerini güçlendirmek maksatlı birçok vakıf müessesesi kurmuştur. Toplumun en öncelikli çevre sorunlarından olan temiz su temini, hayvanların bakım ve korunması³, yaşam alanlarının temizliği gibi problemler, düzenlenen fermanlar ve muhtesipler tarafından yapılan kontrollerle çözülmeye çalışılmış; ayrıca vakıfların da yardımıyla desteklenmiştir. Su ve su ile ilgili konuları kapsayan su yolu, şadırvan, çeşme gibi yapılar ile bataklık temizliği ve hayvanların korunması gibi amaçlar için inşa edilen vakıflar, doğrudan çevre meselelerine hizmet ederken; gelir kaleminde bağ, bahçe, ormanlık gibi alanların yazıldığı bazı vakıflar ise dolaylı olarak çevre problemleri ile ilgilenmiştir (Yörük, 2016, s. 364).

Diğer taraftan Osmanlı toplumunda şehir planlaması, imar ve bayındırlık alanlarına dair faaliyetler, toplumun çevre anlayışı hakkında bilgi sunmaktadır. Şehir imarına bakıldığında, meskenlerin doğal çevre ile uyumlu olan ve daha az kalıcı olan ahşap veya kerpiç malzemeden yapıldığı, vakıf ve benzeri müesseselere ait yapıların ise daha dayanıklı malzeme olan taştan inşa edildiği gözlemlenmiştir. Yerleşim noktalarının tespiti ve imarı konusunda doğal çevrenin korunması göz önünde bulundurulmuş, yaratılmış olanla koşulsuz uyum içinde çözümler üretilerek, topografyanın var olan doğal hali bozulmadan yapılaşmaya gidilmiştir (Cansever, 2016, s. 133). Örneğin, yedi tepe üzerine kurulmuş olan İstanbul'un her tepesi vakıflarla korunduğu için hala varlığını sürdürebilmiştir (Yörük, 2016, s. 367). Bu örnek, Osmanlı toplumunun vakıfların da desteği ile çevreye yönelik koruyucu yaklaşımını göstermektedir.

Yine bilindiği üzere Osmanlı'da yaşam alanlarının inşa edilişi oldukça özenli ve çevreyle uyumlu bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Özellikle iş sahalarına yakın olmayan bölgelerde ve geniş bahçeler içerisinde, iki veya üç katı geçmeyecek şekilde yapılar inşa edilmesine özen gösterilmiştir. İmar faaliyetleri ise belli bir plan ve program çerçevesinde yürütülmüş ve mimarbaşılarının sorumluluğunda gerçekleştirilmiştir. Bu sayede, şehirlerde düzenli ve estetik bir yapılaşma sağlanmış, çevresel değerlere ve çevre düzenlemelerine önem verilmiştir (Ergin, 1995, s. 928). Ayrıca mahalle yapılanmasının belli bir kural çerçevesinde oluştuğu gözlenmektedir. Bu düzenlemeye göre öncelikli olarak hamamlar inşa edilir, sonra medreseler, ardından

3 Osmanlı döneminde çevrenin unsurlarından olan hayvanların bakımı ve korunması konusunda kurulan birçok kurum örneği bulunmaktadır. Beyazıt Camisi'nde güvercinlerin bakımı için evlerin olması veya Üsküdar ve Sam'da kediler ve köpekler için hastanelerin varlığı, bu örneklerden sadece birkaçıdır. Bkz. Yediyıldız, 2008, s. 150. Ayrıca, Anadolu'nun birçok yerinde camilerdeki kus evlerinde hayvanların beslenmesi için vakıfların varlığı gibi örnekler de bulunmaktadır. Bkz. s.123-124; Barista, 1994, s.133.

camiler ve çevresine ise meskenler yerleştirilirdi. Bu sosyal müesseselerin çevresine konumlandırılan meskenlerle birlikte kentte belli standartların sağlandığı anlaşılmaktadır. Bu düzen baş mimarlar, kalfalar ve vakıflar kanalıyla sağlanıyordu. Baş mimarlar, planlamada ve yapıların inşasında sorumluluk üstlenirken, kalfalar ise ustaların çırakları olarak çalışıyor ve mesleklerini öğreniyorlardı. Vakıflar da kentlerin ve sosyal müesseselerin finansmanı ve yönetimi için önemli rol oynuyordu (Cansever, 2016, s.103-105). Osmanlı kentlerinde yapılan bu düzenlemeler sayesinde yaşam, çevreyle uyumlu ve işlevsel bir şekilde sürdürülmüştür.

Sonuç olarak, Osmanlı toplumunda yöneticisinden halkına kadar çevre konusunda bir bilincin ve farkındalığın mevcut olduğu görülmektedir. Çevre olaylarına karşı tamamen duyarsız kalınmadığı, çeşitli düzenlemeler ve tedbirlerle çevrenin korunmaya çalışıldığı söylenebilir. Çevre ile uyumlu ve düzenli bir çevre oluşturmak için tarihten gelen bu tecrübeleri dikkate alarak, geleceğe yönelik yaşanabilir ve sürdürülebilir bir çevre bırakmak büyük önem taşımaktadır.

2. Endüstrileşme Sürecinde Osmanlı Devleti'nin Çevre Algısı ve Çevre Sorunlarına Karşı Alınan Önlemler

Toplumlar çevre üzerine kurulmuştur; yani toplum hayatı, insanın çevre ile ilişkisi üzerine başlamıştır. Bu sebeple insan ve toplum çevrenin dışında düşünülemez (Tekeli, 2000, s. 7). İnsan-çevre ilişkisinde insan hep çevre üzerinde kontrol kurmaya çalışmıştır; ancak bu sömürünün derin ve büyük boyutlara ulaşması 19. yüzyıl itibariyle, yani sanayi devrimi sonrasında gerçekleşmiştir.

Sanayileşme süreci sonrasında endüstrileşmeye bağlı olarak artan şehir nüfusu ve şehirleşmenin getirdiği yaşam tarzı, artan refah talebi ve tüketim eğilimiyle birlikte sanayi üretiminin aşırı şekilde artmasına neden oldu. Sanayi üretimindeki aşırı artış ise doğal kaynakların ölçsüz kullanımına yol açtı. Böylece sanayileşme süreciyle birlikte kapitalizm ve modernleşme, ekonomik kalkınmayı, büyümeyi ve toplumsal refahı en üst toplumsal değerler olarak öne çıkarmıştır. Böyle bir sistemde iktisadi büyümeyi ve kalkınmayı sağlayacak tüm yollar mübah kabul edilmiş ve bu zihniyetle doğal kaynakların ölçsüzce kullanımı kaçınılmaz hale gelmiştir. Bu gelişmeler doğadan kopma, yabancılaşma ve doğaya hükmetme şeklinde doğa ile olan dostane ilişkileri ortadan kaldırmıştır. Doğaya artık kendi başına bir değer olmaktan çıkmış, iktisadi refah amacıyla sınırsız bir şekilde sömürülebilecek iktisadi bir değer olarak algılanmaya başlanmıştır (Adak, 2010, s. 373).

Sanayi devriminin yol açtığı gelişmeler, Osmanlı Devleti'ni de etkilemiş ve iktisadi ve siyasi açıdan güçlenmek amacıyla, pek çok sahada olduğu gibi sanayileşme yönünde de faaliyetlerde bulunmuştur. Islahatlar ve değişim süreci olan bu dönem, sosyal, kültürel ve iktisadi anlamda hayatın her alanına etki etmiştir. Devletin batı referanslı değişim ve gelişim süreci, yeni bir çevre algısının da doğmasına neden olmuştur (Altunay Sam, 2016, s. 31-32).

Sanayileşme ve modernleşme süreci, Osmanlı Devleti'nin çevre anlayışında değişikliklere yol açmıştır. Geleneksel Osmanlı anlayışında çevre, doğal kaynakların sürdürülebilir şekilde kullanımı ve korunması bilinciyle öne çıkıyordu. Ancak sanayileşme ile birlikte kurulan sanayi tesisleri, fabrikalar ve teknolojik gelişmeler, çevre üzerinde artan etkilere neden oldu. Bu süreç, ekonomik kalkınma ve sanayileşmeyi destekleyen bir çevre algısı oluşmasına yol açarak Osmanlı toplumunu da etkilemiştir.

2.1. Sanayileşmenin neden olabileceği muhtemel zararlara karşı alınan önlemler

Sanayileşmenin ve modernleşmenin getirdiği toplumsal hareketlilik, Osmanlı toplum yapısı ve düzeninde de önemli değişimlere yol açmıştır. Bu süreçteki iktisadi, sosyal ve teknolojik değişimler hayatın her alanını etkilemiştir.

Sanayi faaliyetlerinin ivme kazandığı 19. yüzyılda, Osmanlı Devleti'nde askeri amaçlı küçük sanayi işletmelerinden modern fabrikalara doğru bir geçiş yaşanmıştır. Bu yeni tesisler genellikle İstanbul ve çevresinde saray ve askeri amaçlar için kurulmuştur. Gelişen Osmanlı sanayisi, ekonomik kalkınmayı desteklemesiyle birlikte çevresel sorunları da beraberinde getirmiştir.

Sanayi üretiminde kullanılan enerji kaynakları sonucu oluşan hava kirliliği bu sorunlardan biridir. Osmanlı Devleti'nde hava kirliliğine dair ilk şikayetler, sanayileşmenin ilk olarak gözlendiği Haliç bölgesinde 1859 yılında ortaya çıkmıştır. Meskûn mahallere yakın yerlere kurulan fabrikaların yaydığı duman, halkı rahatsız etmiş ve yerleşim yerlerine yakın bölgelerde fabrika kurulmasını önlemek için çeşitli tedbirler alınmıştır (Altunay Sam, 2016, s. 31-32). 1861 yılında, yoğun sanayi bölgesi olan Haliç'in fabrika dumanlarına karşı halkın tepkisi sonucunda Meclis-i Maabir, halkın sağlığı için hava kirliliğine sebep olan fabrika ve vapurların denetim altına alınmasını içeren 17 maddeden oluşan bir nizamname hazırlamıştır⁴(Boyacıoğlu, 2015). Bu nizamname ile sanayi tesislerinin çevresel etkileri ve hava kalitesi üzerindeki olumsuz etkileri kontrol altına alınmaya çalışılmıştır.

Zamanla artan fabrika açma talepleri üzerine 1880 senesinde fabrikalara yönelik yeni bir nizamname çıkartıldı. Bu nizamnamenin içeriği, sanayiye geliştirecek, ticareti artırarak iktisadi kalkınmaya katkı sağlayacak ve kamu yararını gözeticek fabrikaların nakliye sorunu yaratacak uzak yerlerden ziyade daha müsait konumlarda inşa edilmesini kapsıyordu. Ayrıca, yine nizamnamede fabrika inşa edilecek yerin çevre sakinlerinin sağlığı açısından bir sakınca olup olmadığının şehremaneti tarafından incelenmesi ve sakınca görülmemesi koşuluyla fabrika yapılmasına izin verilmesi şeklinde çevre konusuna da değinilmiştir⁵ (Dıgıroğlu, 2009, s.68). Osmanlı Devleti, sanayileşmeyi geliştirme ve büyütme çabasıyla bir yandan ilerlerken, diğer yandan bu süreci daha az olumsuz etkiyle gerçekleştirmek için fabrikalara dair nizamnameleri sık sık düzenlemeye gitmiştir.

Osmanlı Devleti, buhar enerjisinin kullanımını düzenlemek ve çevresel zararları önlemek amacıyla bir dizi nizamname yayınlamıştır. Bu kuralları içeren ilk nizamname olan "sabit buhar makinelerine mahsus nizamname", 1862 yılında ilan edilmiştir. Bu nizamnameyle buhar enerjisinin kullanımının düzenlenmesi ve oluşabilecek zararların önlenmesi hedeflenmiştir⁶ (Kazgan, 1991, s. 233). Daha sonra 1886 yılında "Memalik-i şahanede fabrikalar tesisine dair nizamname", 1906 yılında "fabrikalar nizamnamesi" ve 1913 yılında "mahallelerde kullanılan müvellid-i buharlarla, buhar hazineleri ve motorlar nizamnamesi" şeklinde kararlar da takip etmiştir. Ayrıca 1886 yılına ait Şûrâ-yı Devlet kararı, hava kirliliğine yol açan kömür, paçavra gibi maddelerin iş alanlarında kullanılmaması konusunda tedbirler içermektedir. Bu nizamnameler, sanayi tesislerinin çevreye olan etkilerini kontrol altına almaya ve çevre sağlığını korumaya yönelik önemli adımlar olarak kabul edilmiştir (Altunay Sam, 2016, s. 33).

Osmanlı Devleti, 1862 tarihli nizamname kurallarının yanı sıra ilerleyen dönemlerde de çevresel önlemler almaya devam etmiştir. 1893 yılında, yeni buharlı fabrikaların inşasına izin verilmemesi ve var olan fabrikaların bacalarına hava kirliliğini önleyecek filtreler takılması gibi önemli tedbirler alınmıştır. Ayrıca, 28 Mayıs 1915 tarihli tezkere ile benzin, petrol gibi yanıcı maddelerin depolandığı yerlerin şehir dışında, halk için güvenlik riski taşımayan bölgelerde oluşturulması ve belirlenen miktarın üzerinde depolama yapılmaması sağlanmıştır (Gök, 2009, s. 12). Bu adımlar, çevre kirliliğini önlemeye ve halkın sağlığını korumaya yönelik atılmış önemli tedbirler olarak değerlendirilebilir.

Sanayileşme ve modernleşme projelerinin bir parçası olan fabrikalar, Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıl itibariyle özellikle İstanbul ve çevresinde inşa edildi ve bu yapılar yönetim tarafından denetim altına alındı. Fabrikaların sebep olduğu problemler, hazırlanan nizamnamelerin temel içeriğini oluşturmaktadır. Fabrikaların inşa edileceği yer, üretimin yapılacağı konumun yaşam alanlarına olan mesafesi, sağlığı tehlikeye atan ve çevreye zarar verecek olan sanayi kolları tanımlanmakta ve bir fabrikanın kurulabilmesi için gerekli olan bürokratik süreçler nizamnamelerde düzenlenmektedir. Nizamnamelerde sanayinin yasak olduğu bölgeler açıkça belirlenmekte ve eklenen yeni maddeler yasakların uygulanmaya zorlandığını ortaya koymaktadır. Bu belgeler, Osmanlı yönetiminin çevre korumaya yönelik hukuksal çabasını

4 Nizamname layihasına dair tam metne ulaşamamış fakat konu ile alakalı bilgiler içeren belge ve ahali tarafından yapılan itiraz metin belgeleri; BOA.A.MKT.MHM.206:13; BOA.A.MKT.NZD.215:9; BOA.A.MKT.NZD.356:9'den nakleden Boyacıoğlu, 2015, s. 471-486.

5 Sanayi tesislerinin yerleşim yerlerine yakın olmasının potansiyel sorunlarına karşı Osmanlı Devleti'nin aldığı öneme dair bazı örnekler için bkz. Damlıbağ, 2016, s.96-99.

6 Bahsi geçen nizamname hakkında detaylı bilgi için bkz. Düstur, 1872-73, s. 441, 443, 445'den nakleden Damlıbağ, s. 96.

göstermektedir. Yani bu nizamnameler, bir şeyin nasıl yapılması gerektiğini yansıtır. Bu nizamnamelerde yer alan kuralların ne düzeyde uygulandığı ise başka bir araştırma konusudur (Boyacıoğlu, 2015, s. 482).

Netice olarak Osmanlı Devleti, dünya ekonomisindeki değişime uyum sağlamaya çalışırken, sanayileşmenin çevre ve insanlar üzerinde yaratabileceği olumsuz etkileri dikkate alarak, bu potansiyel zararları en aza indirmek için öncelikli tedbirler alan bir devlet olarak öne çıkmaktadır. Bu süreçte, kurulan sanayi tesislerinin çevresel düzenlemelere uygun şekilde inşa edilmesi ve çevre ve insan sağlığına olan olumsuz etkilerin azaltılması için hukuki düzenlemeler yapılması önemli adımlar olarak değerlendirilebilir.

2.2. Yerel yönetimler bazında gerçekleştirilen çevresel düzenlemeler

Sanayileşmenin bir sonucu olarak ortaya çıkan modernleşme süreci, toplumun iktisadi, siyasi, sosyal ve kültürel alanlarda geniş kapsamlı bir dönüşüm yaşamasını içerir. Bu değişim, toplumun her zaman içinde olduğu çevreyle, insan yaşamını etkileyen yönetim sistemleri ve kurumlar arasında doğrudan bir ilişki taşır (Altunay Sam, 2016, s. 34).

Çevresel sorunlara baktığımızda, bireysel veya işletme bazlı büyük aktörlerin çevre üzerinde önemli etkileri olduğu görülmektedir. Ancak kurumlar, bireylerin veya işletmelerin çevreye karşı sorumluluklarını yerine getirmesini sağlayabilirler (Altunay Sam, 2016, s. 34-35). Bu bağlamda, kurumların çevre politikaları ve düzenlemeleri, sürdürülebilirlik ve çevre koruması konusunda önemli bir role sahiptir. Yerel yönetimler ve diğer kurumların çevre konusunda düzenlemeler yaparak, çevre kirliliğini önleyici tedbirler alması, bu çerçevede büyük önem taşımaktadır.

Bu dönemde Osmanlı Devleti'nde yönetsel ve kurumsal değişiklikler, beraberinde çevre düzenlemelerini de getirmiştir. Bu düzenlemeleri tetikleyen ve devleti bu yönde harekete geçiren birçok neden bulunmaktadır. Öncelikle, Osmanlı şehirleri, özellikle dış dünya ile ilişkileri nedeniyle ticari faaliyetlerin gerektirdiği modern çevresel koşulları sağlamak zorunda kalmıştır. Bu hizmetleri yerine getirmek üzere kurulan kurumun adı "şehremaneti" (belediye) olmuştur (Gök, 2009, s. 11).

Bununla beraber, Anadolu'da iktisadi koşulların kötüleşmesi, ulaşım kolaylığı ve sanayileşme ile artan şehir istihdam olanakları sonucu artan göçler ve şehir sakinlerinin çağın gerektirdiği yaşam standartlarının artırılması beklentisi, yerel yönetimleri yeni düzenlemelere yönlendirmiştir (Koç, 2009, s. 162). Bu düzenlemeler, çevreye dair daha etkin politikaların uygulanmasını ve sürdürülebilir bir geleceğe yönelik adımların atılmasını amaçlamaktadır.

Diğer taraftan, Kırım Savaşı sebebiyle farklı ülkelerden gelen askerler ve savaş nedenli yoğun mülteci hareketleri sonucu şehir nüfusunun artması, şehirde ciddi çevresel düzensizlik ve temizlik sorunlarının ortaya çıkmasına neden oldu. Bu zorunluluk, Şehremaneti'nin kurulmasına yol açtı (Mazak, 2001, s. 86).

Modern anlamda belediyecilik uygulamalarının ilk görüldüğü kentler, genellikle nüfus fazlalığı ve yoğun sanayi tesislerinin olduğu bölgeler olarak çevre sorunlarının en fazla yaşandığı yerlerdi (Shaw, 2023, s. 127). Çevre sorunlarıyla doğrudan ilgilenen bu yerlerde kurulan belediyeler, çevre düzenlemeleri ve çevre sorunlarının çözümüne yönelik çalışmalar yapmışlardır. Çevre ile ilgili yapılan bu faaliyetleri genel olarak aktarmak gerekirse şunlar söylenebilir:

- Mahallelerin temizlenmesine yönelik faaliyetlerin düzenlenmesi,
- Mesken planlarının inşaattan önce insan sağlığına zarar vermeyecek şekilde olduğunun incelenmesi gerekliliği,
- Deniz temizliğini tehdit eden lağım sorununa yönelik alınan yeni kararlar,
- Yeşil alanlar ve tarihi eserler gibi hazine hükmünde görülen değerlerin korunmasına yönelik alınan tedbirler,
- Sokakların güzelleştirilmesi ve deniz suyuyla yıkanması için alınan tedbirler,
- Suyollarının ve kanalların hijyenin sağlanması ve düzenlenmesi,

- Benzin, petrol ve ispirto gibi tehlikeli yanıcı maddelerin stok yapıldığı alanların yaşam alanlarından uzakta, halka zarar vermeyecek şekilde yapılması ve belirlenen miktardan fazla olmaması,
- Hava kirliliğine sebep olan kömür, kumaş parçacıkları gibi maddelerin iş yerlerinde kullanılmasının engellenmesi ve fabrika bacalarının filtrelenmesi,
- İşyerlerinin kurulacağı yerlerin belli kurallara göre düzenlenmesine önem verilmiştir. Örneğin, kereste dükkânlarının halkı rahatsız etmeyecek şekilde kent dışında faaliyet göstermesi ya da fırınların çevresindeki binalara hasar vermeyecek şekilde yapılması şeklinde çevre konusunda birçok nizamname çıkartılarak önemler alınmaya çalışılmıştır⁷ (Gök, 2009, s.12-13).

Tanzimat dönemiyle birlikte Osmanlı Devleti'nin çağdaşlaşmaya dönük yaklaşımları çevre konusunda da kendini göstermiştir. Çevre politikalarının oluşturulması için gerçekleştirilen kanunlaştırma hareketleri ve yerel düzenlemeler, Cumhuriyet döneminde çevre faaliyetleri için temel oluşturmuştur.

3. Sonuç

Gelişen teknoloji ile birlikte dünya büyük bir değişim sürecine girmiş ve bu değişim beraberinde çevresel sorunları da getirmiştir. Tarihe bakıldığında, sanayileşme sonrasında Osmanlı Devleti, küresel ekonomideki değişimlere ayak uydurmaya çabalarken aynı zamanda iç ve dış pek çok sorunla mücadele eden bir devlet olarak çevresel sorunlara da duyarlılık göstermiş ve çeşitli düzenlemelerle tedbirler almıştır. Osmanlı'nın çevre konusundaki farkındalığı, tarihsel deneyimleri ve birikimi göz önünde bulundurulduğunda, zaman geçtikçe artan ve karmaşık hale gelen çevresel sorunlarla başa çıkarken büyük önem arz etmektedir.

Günümüzde, hızla değişen iklim koşulları, aşırı doğal kaynak kullanımı, kirlilik ve biyolojik çeşitliliğin azalması gibi küresel çapta çevresel sorunlar ciddi bir şekilde gündeme gelmektedir. Osmanlı Devleti'nin geçmişte çevre konusundaki duyarlılığı ve aldığı önlemler, bugünkü sorunları anlamak ve çözümler geliştirmek adına önemli bir kaynaktır. Bu tarihi deneyimler, bugünkü çevresel sürdürülebilirlik çabalarına destek olmak ve gelecek nesillere için daha yaşanabilir bir çevre bırakmak amacıyla ilham verici bir kaynak olarak kullanılabilir.

Kuşkusuz, Sanayi Devrimi sonrası çevre sorunlarının daha derinlemesine incelenerek farklı çalışmaların yapılması, iktisat tarihi, tarih ve çevre bilimleri açısından büyük bir öneme sahiptir. İlerideki çalışmalarda dönemin sanayileşmiş ülkelerinin çevre anlayışları ve aldıkları önlemler incelenerek, bu bağlamında Osmanlı devleti ile karşılaştırmak, farklı bir perspektif sunabileceği açıktır. Bu yaklaşım, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çevre anlayışının nasıl evrildiğini ve özgün yanlarını anlamamıza önemli katkılarda bulunabilir. Aynı zamanda, Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet gösteren büyük ölçekli sanayi kuruluşlarına yönelik çalışmalar yapılması, ilgili dönemlere ait çevresel sorunların ve bu sorunlara yönelik çözümlerin mikro düzeyde incelenmesine olanak sağlayabilir.

Kaynakça

- Adak, N. (2010). Geçmişten bugüne çevreye sosyolojik yaklaşım. *Ege Akademik Bakış*, 10(1), 371-382.
- Albayrak, S. (1997). *Eski İstanbul'da sosyal hayat ve çevre*. İGDAS.
- Altunay Sam, E. (2016). Osmanlı modernleşmesinde çevre. *The Journal of Academic Social Science*, 32(Kasım), 30-43.
- Barişta, H. Ö. (1994). Kuş Evi. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde. C.5. Kültür Bakanlığı Tarih Vakfı.
- Boyacıoğlu, D. (2015). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı fabrika yapılarının inşasına dair yapılan düzenlemeler. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(38), 471-186.
- Çalışkan, S. ve Şahin, E. (2022). *Osmanlı arşiv belgeleri ışığında çevre, şehir ve insan*. Matsis Yayınevi.
- Cansever, T. (2016). Osmanlı şehri. Timaş Yayınları.
- Damlıbağ, F. (2016). Osmanlı sanayisindeki çevre koruma uygulamaları, *Türk Dünyası Araştırmaları*. 222, 91-104.

⁷ Osmanlı'da çevre konusunda yapılan düzenlemeler ve alınan önlemler hakkında belgeler ışığında daha fazla örnek için bkz. Mazak, 2001, s. 118-251; Çalışkan & Sahin, 2022, s. 338-352; Albayrak, 1997.

- Dıgıroğlu, F. (2009). 19. yūzyıl İstanbul: Hava kirliliği sorunu, *Toplumsal Tarih*, 169(Şubat), 67-71.
- Düstur (1289) Matbaa-ı Amire, C. II, 1872-73. İstanbul.
- Ergin, O, N. (1995). Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye, II, İstanbul Büyükşehir Belediyesi.
- Gök, N. (2009). Çevre: Yūzyılın problemi ve Osmanlı devletinde çevre bilinci, *Sbard*, 13(Mart), 1-16.
- Kazgan, H. (1991). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e şirketleşme-Osmanlı sanayii monografi ve yorumlar*. Töbank.
- Koç, B. (2009). Tanzimat sonrası hukuk metinlerinde av yasakları. *Acta Turcica*, 1, 153- 163.
- Mazak, M. (2001). *Orijinal belge ve fotoğrafların ışığında Osmanlı'da çevre ve sokak temizliği*. İSTAC.
- Shaw, S. (2023). *Osmanlı imparatorluğu ve modern Türkiye*. E Yayınları.
- Tekeli, I. (2000). Türkiye çevre tarihçiliğine açılırken. *Türkiye'de çevrenin ve çevre korumanın tarihi sempozyumu*, Zeynep Boratav (Ed.). Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 1-14.
- Yazgan, Ç, Ü. (2009). Tarihi süreç içerisinde toplum-çevre ilişkileri ve çevre sorunlarının ortaya çıkışı. *Humanities Sciences*, 5(2), 227- 244.
- Yediyıldız, M. A. (2008). Osmanlı toplumu ve çevre. *T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(2), 147-158.
- Yörük, D. (2016). Osmanlıdan günümüze Türk toplumunda çevre anlayışının gelişmesinde vakıflar ve dernekler. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 40, 361-372.